

УДК94(477.8) «1944-1953»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.31.06>

БУДЕННЯ ВОЛИНСЬКИХ ВЧИТЕЛІВ: ОДНІЄІ З НАЙЧИСЕЛЬНІШИХ ГРУП РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ

Сосницька Лілія,

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-9329-1681

Учительство в історії повоєнної Волині стало однією з найвиразніших груп суспільства. Друга хвиля радянської та остаточне утвердження комуністичної влади в регіоні поклато на педагогів не лише освітянські обов'язки, а також значний масив агітаційної, культурно-масової та політико-ідеологічної роботи, перетворивши їх на агентів змін у суспільстві. Тож учителям доводилося виконувати функції, які часто виходили за межі класної кімнати. Учителі брали участь у політичних кампаніях, агітуючи за новий для Волині лад, зокрема за колективізацію та індустріалізацію. Упроваджуючи радянські ідеали в навчальний процес, вони формували свідомість молоді відповідно до комуністичної пропаганди.

У статті здійснено спробу розкрити окремі аспекти повсякденного життя педагогів у вузькому регіональному вимірі, зважаючи на суспільно-політичні реалії повоєнної доби. Охарактеризовано соціально-економічну ситуацію на Волині наприкінці війни та в перші повоєнні роки загалом, а також в освітній сфері, зокрема політику радянської влади щодо формування педагогічних кадрів і матеріально-технічного забезпечення освітніх закладів. Окрему увагу приділено житловому забезпеченню, держаним пільгам і умовам праці волинських педагогів. Розглянуто роль учителя у здійсненні ідеологічної пропаганди тоталітарним радянським режимом.

Встановлено, що, попри численні гасла про неоціненне значення професії вчителя для радянської держави, реальне становище педагогів у повоєнну добу залишалося складним, а заяви, які робили чиновники, – декларативними. Невирішеними залишилися цілий ряд проблем як матеріального, так і соціального характеру. Викладачі ж, аби зберегти роботу й засоби для виживання, змушені були пристосовуватися до нових вимог, висунутих владою та партією.

Ключові слова: вчителі, будення, радянська влада, школа, Волинь, повоєнний період.

Sosnytska Lilia. The everyday life of Volyn teachers: one of the most numerous groups of soviet intellectuals of the postwar era

Teachers were one of the most numerous and important groups of the Soviet intellectuals, who were the expressors of the intellectual and spiritual values of the people, on the one hand, and the intermediaries between the government and the people, on the other one. Teachers had a special mission to teach, educate and shape the worldview of the younger generation of the Soviet state. The consequences of the war and post-war realities had a significant impact on the work and life of teachers. The purpose of the study is to highlight certain aspects of the everyday life of teachers in Volyn in the postwar years, to demonstrate some of the most acute problems of everyday life of Volyn teachers (housing and material support, ideological pressure and control by the authorities) on the basis of archival materials and regional periodicals, which are mostly introduced into scientific circulation for the first time.

The article aims to reveal certain aspects of the everyday life of teachers in a narrow regional dimension, taking into account the socio-political realities of the postwar era. The author describes the socio-economic situation in Volyn at the end of the war and in the first postwar years in general and in the educational sphere, in particular; the Soviet government's policy of forming pedagogical staff and providing material and technical support for educational institutions. Special attention is paid to housing, state benefits and working conditions of Volyn teachers. The role of the teacher in the implementation of ideological propaganda by the totalitarian Soviet regime is considered.

Conclusions. *The article uses examples to show the difficult situation of Volyn teachers in the postwar years, which was caused by economic devastation, lack of sufficient funding and often inaction of authorities at various levels. Despite the fact that the authorities declared support for the material support of educators in numerous resolutions, they usually received real assistance in part or with significant delays. Housing remained the most acute of the unresolved issues. The author substantiates the significant ideological influence of the Bolshevik Party on the professional and everyday life of Volyn teachers.*

Key words: teachers, everyday life, Soviet power, school, Volyn, post-war period.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні в історичній науці поряд із розглядом питань у політичній та економічній сферах усе частіше натрапляємо на дослідження повсякдення населення і його різних груп. Соціальна історія є досить популярним напрямом досліджень з огляду на те, що в радянський період історія повсякдення фактично не отримала свого практичного розвитку.

Цінним залишається також розуміння того, як певні історичні періоди й соціально-економічні умови позначалися на буденні кожної людини.

Учительство – одна з найбільш чисельних і значимих груп радянської інтелігенції, що була виразником інтелектуальних та духовних цінностей народу, з одного боку, і посередником між владою та народом – з іншого. Учителі здійснювали особливу місію навчання, виховання та формування світогляду підростаючого покоління радянської держави. А наслідки війни та повоєнні реалії здійснили відчутний вплив на працю та побут вчителів. Саме в такому ракурсі видається доцільним розглядати повсякденне життя радянських учителів у повоєнне десятиліття.

Дослідження будення радянського вчительства Волині є спробою поглянути на умови життя та праці вчителів у вузькому регіональному вимірі який з позиції соціально-економічного розвитку був менш привабливим для випускників педагогічних вишів. **Актуальність цієї теми** підсилюється також реформами в освітньому процесі, які відбуваються в Україні нині й сягають своїм корінням у досліджувану епоху.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Для написання статті цінними були праці, присвячені політиці радянської влади в освітній сфері західноукраїнського регіону І. Сушик [1], В. Старжеця [2, 3] та С. Сворак [4]. Особливості повоєнного життя вчителів Рівненщини були досліджені в наукових доробках Н. Мащенко [5] та Р. Давидюк [2], у яких автори глибоко розкривають форми й методи підготовки вчительських кадрів, підходи радянської влади до різних категорій учительства. Заслуговує на увагу дослідження О. Прохоренко [6], яке висвітлює повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років ХХ століття. Проте повсякдення саме волинських педагогів повоєнного часу залишається малодослідженим.

Метою статті є спроба на основі архівних матеріалів і регіональної періодики, які здебільшого вперше вводяться в науковий обіг, висвітлити окремі аспекти повсякденного життя вчителів Волині в повоєнні роки, продемонструвати декілька найбільш гострих проблем будення волинських педагогів (житлове та матеріальне забезпечення, ідеологічний тиск і контроль з боку влади).

Виклад основного матеріалу дослідження. Звільнення Західної України від німецьких військ у 1944 році позначилося поверненням у край радянської влади. Розпочавши повоєнну відбудову, більшовицький тоталітарний режим активно працював над якомога швидшою інтеграцією нових територій із Радянською Україною. Тож відбудовчий процес супроводжувався кардинальними змінами політичного, соціального й ідеологічного устрою регіону, які мали на меті остаточне утвердження в західноукраїнських землях тоталітарного режиму радянської держави.

Повоєнний період став одним із найскладніших у розвитку системи народної освіти та становища всіх учасників освітнього процесу. Поруч із такими наслідками війни, як великі людські втрати, економічна розруха, руйнування господарства, слід відзначити протистояння між ОУН і УПА та радянською владою, депортаційну політику радянської влади впродовж другої половини 1940-х років, ідеологічний тиск, нівелювання національно-культурних і релігійних відмінностей.

Війна спричинила в Україні страшні руйнування як для освітніх закладів, так і для інших установ. Згідно з офіційною статистикою, в Україні було зруйновано 8 тис. шкіл, 110 навчальних корпусів вищих учбових закладів [7, с. 540]. Про освітні втрати Волині в роки війни промовисто свідчать архівні дані. Звіт про роботу шкіл Волинської області в 1943/1944 н. р. подає дані по 9 звільнених районах області та м. Луцька, які змогли відновити навчальний процес у 4-й чверті 1943/1944 н. р. До війни, станом на 1940/1941 н. р., у цих районах працювала 351 школа й навчалося 45 813 учнів, проте після війни відновити роботу змогла лише 161 школа із загальним охопленням 16 068 учнів. Це становить менше половини від довоєнної кількості, що безперечно, свідчить про масштаби втрат. Тоді у зв'язку з відсутністю відповідного контингенту дітей працювала лише одна середня школа в м. Луцьку, хоч до війни на Волині таких шкіл було тринадцять [8, арк. 6]. Загалом за роки німецько-фашистської окупації на Волині було зруйновано 548 шкіл, пограбовано та знищено бібліотеки, обладнання навчальних кабінетів [9, с. 3].

Поряд із відновленням роботи навчальних закладів пріоритетним було завдання забезпечення їх професійними кадрами. Адже за період війни республіка втратила близько 30 % довоєнного складу вчителів [2, с. 115]. Для Волині це питання було актуальним з кількох причин. По-перше, як і для всієї території Української РСР, це відсутність педагогів через реальні людські втрати в ході війни. По-друге, переважна більшість учителів краю до Другої світової війни були поляками й потребували заміни. Саме тому ще до початку німецько-радянської війни в Луцьку відкривається перший в історії області вищий навчальний заклад – Луцький учительський інститут [10, с. 70–71].

Окрім цього, задля реалізації закону про всеобуч органи державної влади повинні були розширити мережу шкіл через необхідність навчати не лише дітей шкільного віку, а й доросле населення [5, с. 63].

Усе це вимагало від нової влади пошуку значної кількості вчителів, яких в області не було. Найскладнішим виявився перший повоєнний 1944/1945 н. р. Тоді для повного забезпечення шкіл області додатково потрібно було 2177 педагогів [8, арк. 8]. Саме тому наповнюваність класів була перевищеною і часто сягала 38–42 учні. У 1945/1946 н. р. Волинь потребувала 1536 вчителів. Найбільше не вистачало педагогів у 1–4 класи – 1225. Щодо вчителів-предметників, то найбільш гостро проблема стояла з вчителями української та російської мови і літератури, історії, математики та фізкультури [11, арк. 19].

У наступні роки ситуація поступово покращувалася. Так, уже в 1948/1949 н. р. школам області не вистачало 515 учителів [12, арк. 28]. За два роки, 1950/1951 н. р., кількість необхідних педагогів зменшилася до 319, проте проблема досі стояла гостро. 150 учителів початкових класів працювали у дві зміни. Понад 270 педагогів 5–10 класів були перевантажені годинами, а окремі з них мали до 40 годин на тиждень. Особливо перевантаженими були освітяни Камінь-Каширського, Колківського та Ратнівського районів [13, арк. 25]. Так, учителька Велико-Обзирської семирічної школи Камін-Каширського району, крім 34 годин тижневого навантаження, викладала також і у вечірній школі сільської молоді [14, с. 2].

Поступове розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів та, як наслідок, потреба в більшій кількості освітян керівництвом області вирішувалася також завдяки вчителям зі східних областей Української РСР. Міністерство освіти УРСР за вказівкою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР у 1946–1950 роках направило на роботу в західні області 29 909 учителів. На Волинь, зокрема, 1946 року – 725, 1947 року – 575, 1948 року – 867, 1949 року – 570, 1950 року – 963 [1, с. 161].

В умовах складного повоєнного часу всі ці педагоги потребували житлового забезпечення та підтримки з боку держави. У 1948 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про пільги та переваги для вчителів початкових та семирічних шкіл». Документ гарантував педагогічним працівникам міст забезпечення паливом і електроенергією, а вчителям сільської місцевості – наділення присадибними ділянками, пасовищами для випасу худоби та, найголовніше, безоплатним наданням житлової площі. Завдання із виділення вчителям квартир, а за відсутності оренди у власників будинків із щомісячною оплатою квартирної плати покладалися на школи та виконкоми сільських рад [15, с. 24].

Проте ці органи влади часто проявляли халатність у вирішенні таких важливих для освітян питань. До прикладу, вчитель старших класів Цуманської школи, який прибув в область після війни, за три роки змушений був покинути отриману квартиру та ночувати в одному з класів школи. Причиною цього стало розпорядження виконкому районної ради трудящих вселити в кімнату до вчителя друкарку з виконкому. Хоч офіційно вчителя не виселили, проте місця у своїй квартирі йому не лишилося, а районний відділ народної освіти бездіяв [16, с. 3].

Особливо гостро проблема забезпечення житлом сільських учителів стояла в Камінь-Каширському, Ратнівському, Любомльському, Любешівському, Турійському та Ківерцівському районах – у північних поліських районах Волині, з якими значно гірше була налагоджена і транспортна комунікація. Понад 60 % учителів проживали в приміщеннях, які змушені були орендувати [17, арк. 24]. Невирішеність житлового питання тягнула за собою і низку інших проблем, зокрема високу плинність педагогічних кадрів у сільських школах. Задля того, аби педагоги залишалися працювати в сільській місцевості, потрібно було забезпечити їх житлом.

Варто зауважити, що в умовах повоєнної розрухи будівництвом нових приміщень і ремонтом наявних займалися самі вчителі та місцеві жителі. Так, 22–23 червня 1946 року під час суботника та недільника у Волинській області силами вчителів, батьків і решти громадськості було відремонтовано 519 квартир для вчителів [18, арк. 20]. Улітку 1948 р. в с. Жидичин Ківерцівського району громадськими силами було збудовано житловий будинок для вчителів на 4 квартири з кухнями та коморами. Такі ж будинки збудували і в селах Вишків, Ківерці, Клепачів [19, с. 3].

Проте навіть будівництво нових шкіл і залучення до роботи в них молодих вчителів часто супроводжувалося цілим рядом труднощів. У 1953 р. зі зведенням в селищі Ноноволинськ Іваничівського району нового двоповерхового будинку російської середньої школи викладацький склад поповнився молодими вчителями. Радість від початку трудового шляху змінили сумні реалії будення. Учителів поселили в один із класів старої школи, де не було навіть стола, щоб готуватися до занять [20, с. 3]. Упродовж усього повоєнного десятиліття для Волинської області найбільш притаманним лишалось проживання вчителів в орендованих помешканнях. Станом на 1 січня 1954 року 69,7 % волинських педагогів проживали саме в орендованому житлі, у шкільних квартирах – 15 % і лише 9 % мали власне житло [21, с. 94].

Велике значення в соціальному забезпеченні освітян відіграло постачання їм палива. Відповідно до встановлених вимог, місцева влада мала подбати про доставку його до будинків вчителів не пізніше 1 вересня [15, с. 25]. Основним видом палива в повоєнний період для області залишалися дрова

та торф. Звітні документи за 1948/1949 н. р. повідомляють про забезпечення шкіл і квартир вчителів дровами – 32 тис. складометрів і торфом – 3020 т [12, арк. 22].

Вирішення питання забезпечення вчителів паливом залежало від керівництва відділами освіти та директорів шкіл. Преса неодноразово писала і про горе-директорів, які не турбувалися про своїх вчителів, і тих, хто намагався зробити для педагогів усе можливе. Так, у 1947 р. вчителі Камінь-Каширської середньої школи з осені зверталися до директора Розумовича, сподіваючись отримати дрова, адже із заготовлених ще влітку 60 кубометрів дров видано лише 7, і то не всім учителям. На чергове звернення педагогів директор заявив, що «якщо вам потрібні дрова – ідіть на базар і купуйте» [22, с. 4]. У Торчинському районі, попри труднощі повоєнних років, завідуюча школою села Буяни М. Матусевич для вирішення питання поточного ремонту шкільних приміщень і завезення палива для школи й учителів провела батьківські збори. За короткий час завдяки злагодженій роботі селян було заготовлено річну норму палива [23, с. 3].

Часто попри гучні попередні заяви керівників районних відділів освіти про повну готовність шкіл до начального року, згодом факти свідчили зовсім про інше. У 1951 р. керівники деяких шкіл Іваничівського району, у тому числі і самих Іванич, уже наприкінці першого півріччя заявили про відсутність палива у школах та у вчителів. У Деревинівській початковій школі для опалення довелося рубати фруктові дерева [24, с. 3].

У вільний від роботи час вчителі разом з учнями й батьками працювали над виготовленням шкільних меблів та устаткування. У 1944/1945 н. р. їх зусиллями було виготовлено 2896 парт, 2229 столів, 3015 стільців, 56 шаф, 197 класних дошок, 700 баків для води [11, арк. 14]. Проте великою перешкодою в цьому була відсутність необхідних будівельних матеріалів: цвяхів, скла, фарби, цегли, цементу, оліфи й ін. Так, у Голобському районі в 1946 році затримувалося будівництво школи та квартир для вчителів через те, що відділ народної освіти й голова районної ради депутатів трудящих Зайченко не змогли своєчасно організувати підводи для завезення лісу та цегли [18, арк. 23].

Окрім скрутного матеріального становища, щоденно дбаючи про добробут власної сім'ї, вчителі змушені були працювати над покращенням навчальної бази шкіл. Умови, у яких доводилося працювати волинським педагогам, назвати комфортними складно. За відсутності шкільних приміщень доводилося працювати в пристосованих для цього будівлях. Так, у 1950/1951 н. р. навчання проводилося в 1028 школах, які розміщені були в 1414 приміщеннях: спеціальних – 793 та пристосованих – 621. Близько половини від загальної кількості навчальних закладів працювали у дві зміни. У частині пристосованих приміщень малі вікна, недостатня площа класних кімнат, відсутні спеціальні ємкості на питну воду [13, арк. 22–23].

Для нормальної роботи вчителі області не мали достатньої кількості навчальних матеріалів. З необхідних 245 тис. ручок школи області в 1944/1945 н. р. отримали лише 6 тис. Так само незадовільним було забезпечення підручниками, зошитами, картами й таблицями. Багато наочності доводилося виготовляти власноруч в позаурочний час.

Із четвертої чверті педагоги розпочинали підготовку до перевідних і випускних іспитів та екзаменів. Щодня після уроків у спеціально обладнаній кімнаті для підготовки до екзаменів чергував учитель для проведення індивідуальних консультацій [25, с. 3]. Після всіх іспитів учителі готували школи до випускних вечорів, які зазвичай проходили в другій половині червня, і лише потім ішли у відпустку. Дехто з учителів ще в червні був направлений на місячні курси перепідготовки.

Особливу увагу приділяли тим вчителям, які не мають відповідної освіти. За підготовку таких освітян відповідали університети, учительські й педагогічні інститути, педагогічні училища. У 1946/1947 н. р. не мали відповідної закінченої освіти 1255 педагогів області, з них 932 – вчителі 1–4 класів. Заочним навчанням охоплено: в інститутах – 87, в учительських інститутах – 199, у педагогічних училищах – 612 осіб [18, арк. 46].

У 1948/1949 н. р. єдину систему удосконалення кваліфікації вчителів обласний відділ народної освіти здійснював через обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів. Упродовж навчального року інститут проводив консультації, настановчі лекції та семінари. Вирішальним етапом були місячні курси перепідготовки. Того року вони проходили з 5 червня по 5 липня [12, арк. 35].

Окрім підвищення педагогічної кваліфікації, яка припадала на літній період, у цей час частина педагогів працювали з учнями, яким екзамени перенесено на осінь або з якогось предмета надано роботу на літо. Такі вчителі лишалися при школі для організації консультацій, роз'яснення незрозумілих питань. З 1 по 20 серпня вчитель повинен був регулярно займатися з учнем до складання повторних екзаменів [26, с. 2]. Таким чином, чиновники намагалися боротися зі «шкідливою буржуазною лженаукою дворічництва».

Як на ключову фігуру в процесі навчання й виховання учнівства та молоді саме на педагогів поклали функції поширення комуністичної ідеології та пропаганди. Часто відповідність подібним критеріям була важливішою за професійні вчительські якості. Партійні чиновники на чергових з'їздах наголошували, що вчитель не лише педагог, а й громадський діяч, агітатор і пропагандист передових ідей Леніна – Сталіна, активний будівник комуністичного суспільства, для якого неподільні його громадська та професійна діяльність [27, с. 1].

Поклавши на освітян широке коло пропагандистської роботи, влада забрала в них залишки вільного часу. Після уроків, у вихідні та святкові дні, на канікулах і під час відпусток учителі читали лекції та виступали з доповідями, проводили агітаційні семінари, тематичні співбесіди та консультації, робили все для перемоги комуністичного світогляду.

Учителі разом з учнями старших класів проводили широку агітаційно-масову роботу серед населення на політичні й науково-популярні теми. Наприклад, педагоги Цуманського району в 1946/1947 н. р. прочитали 482 лекції та доповіді на теми: «План 4 Сталінської п'ятирічки», «Права й обов'язки громадян Радянського Союзу», «Конституція СРСР – найдемократичніша в світі», «Походження життя на землі» та ін. Учителі Любомльської середньої школи організували систематичне читання газет і патріотичної літератури серед населення, виступали з тематичними лекціями та проводили бесіди.

Також освітяни змушені були долучатися до агітаційної роботи й підготовки до проведення виборів у Верховну Раду УРСР. Разом із старшокласниками для виборців прочитали 2411 лекцій, провели 3718 бесід та організували 611 вечорів художньої самодіяльності. У 413 навчальних закладах області були організовані агітаційні пункти. У таких пунктах вчителі виготовляли стінгазети, спеціальні листівки, фотоколажі та фотовітрини, складали списки виборців [18, арк. 146–147].

Газети неодноразово писали про позитивний вплив агітаційної роботи вчителів на виконання колгоспами покладених на них завдань і покращення трудової дисципліни. Роботу кращих агітаторів ставили в приклад решті вчительства. Так, газета «Волинь радянська» в одному з матеріалів за листопад 1951 р. пише про вчителів-агітаторів с. Пульмо Шацького району: «Вчитель місцевої семирічної школи О. Королук з настанням вечора бере географічні карти, свіжі газети та журнали і спішить на збори колгоспників з новою бесідою про минуле і сучасне життя трудівників села Пульмо» [28, с. 3].

Відповідальними за агітаційну роботу вчителів були директори шкіл. До прикладу, директор школи с. Вишків Ківерцівського району закріпив освітян за кожною бригадою, доручивши проведення бесід і читання газет. Дехто з вчителів проводив роботу серед орачів та сівачів безпосередньо в полі [29, с. 2].

Піддавалися вчителі й постійному контролю за їх роботою з боку обласного та районного відділів освіти шляхом виїзду інспекторів безпосередньо в школи. За 1944/1945 н. р. інспекторами обласного відділу народної освіти було проведено 18 тематичних і 56 загальних обстежень. Кожним районним відділом було обстежено по 3–4 рази кожен школу впродовж навчального року. Здійснювалися контроль за роботою вчителя й перевірка знань учнів через написання письмових контрольних робіт, проведення відкритих уроків з їх подальшим детальним обговоренням [11, арк. 47]. Одні вчителі при цьому отримували догани, інші – потрапляли в списки кращих вчителів області, чий імена будуть неодноразово згадані на освітянських нарадах і партійних заходах.

Таким чином, будучи частиною інтелігенції, на яку вище державне керівництво покладало значні надії в побудові світлого соціалістичного майбутнього, учителі Волині в перші повоєнні роки перебували у вкрай складному становищі. Попри те що влада декларувала численними постановами підтримку матеріального забезпечення освітян, реальну допомогу вони отримували зазвичай не в повному обсязі чи із значним відтермінуванням. Найбільш гострим з невирішених питань залишалося житлове питання.

Завантаженість педагогів професійною, громадською та ідеологічною роботою практично не лишала їм вільного часу. Відсутність на Волині в повоєнні роки необхідної кількості вчителів призводила до їх значного перевантаження. Крім того, вчителі стояли в авангарді поширення марксистсько-ленінської ідеології. Прочитали тисячі лекцій та доповідей, провели сотні бесід та зустрічей, попередньо відвідавши десятки семінарів та конференцій. В умовах тоталітаризму волинському вчительству доводилося опановувати нові стандарти педагогічної майстерності й партійної відданості.

Оновлена повоєнна дійсність виписала для вчительства Волині нові правила життя та співіснування в «дружній сім'ї радянських республік», на які неможливо було не зважати. Продовжуючи виконувати власне покликання, кожен педагог тепер мусив відповідати новим ідеальним приписам і нормам, використовуючи при цьому всі можливі стратегії виживання в умовах повного ігнорування сталінським режимом людської етики та моралі.

Література:

1. Сушик І. В. Волинь повоенна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. XX ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 276 с.
2. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Повсякденне життя вчителів Рівненщини в умовах протистояння між радянською владою і українським підпіллям (1944–1953) / *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 111–142.
3. Старжець В. І. Становище педагогічних кадрів західноукраїнських шкіл в післявоєнний період (1944–1953 рр.) *Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21–22 квітня 2017 р.)*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Ч. 2. С. 23–26.
4. Сворак С. Д. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.
5. Машенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 7. С. 63–67.
6. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст. Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2008. 265 с.
7. Патриляк І., Боровик М. Україна у роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2010. 590 с.
8. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р-59, оп. 3, спр. 1.
9. Розвиток народної освіти на Волині. *Радянська Волинь*. 17 вересня 1953 р. № 186. С. 3.
10. Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. № 5 (354), 2017. С. 68–73.
11. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 3, спр. 5.
12. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 7, спр. 4.
13. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 9, спр. 7.
14. Післязавтра починається навчальний рік в школах. *Радянська Волинь*. 30 серпня 1950 р. № 174. С. 2.
15. Кагальна М. В. Забезпечення комунальними послугами вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років. Сумський історико-архівний журнал. 2013. № XXI. С. 24–29.
16. Учительська квартира чи гуртожиток райвиконкому. *Радянська Волинь*. 30 травня 1947 р. № 104. С. 3.
17. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 11. Т. 1, спр. 672.
18. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 4, спр. 2.
19. Шкільна хроніка. *Радянська Волинь*. 9 червня 1948 р. № 115. С. 3.
20. Коган. С. Школі необхідна допомога. *Радянська Волинь*. 6 вересня 1953 р. № 178. С. 3.
21. Кагальна М. В. Житлове забезпечення сільських вчителів УРСР у першій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. *Історичні записки*. 2013. Вип. 38. С. 92–102.
22. Директор, який не турбується про своїх вчителів. *Радянська Волинь*. 19 лютого 1947 р. № 37. С. 4.
23. Жвавіше готуватися до нового навчального року. *Радянська Волинь*. 24 травня 1947 р. № 100. С. 3.
24. Чи так потрібно керувати школами? *Радянська Волинь*. 25 квітня 1951 р. № 83. С. 3.
25. Повторюють вивчений матеріал. *Радянська Волинь*. 8 травня 1951 р. № 91. С. 3.
26. До закінчення навчального року в школах Волині. *Радянська Волинь*. 23 травня 1950 р. № 101. С. 2.
27. Бажаємо вам успіхів, товариші учителі! *Радянська Волинь*. 5 вересня 1948 р. № 178. С. 1.
28. Агітатори села Пульмо. *Радянська Волинь*. 28 листопада 1951 р. № 235. С. 3.
29. Вчителі роблять потрібну справу. *Радянська Волинь*. 28 вересня 1949 р. № 196. С. 2.